

RÉSZLETES ZÁRÓJELENTÉS
A K115555 SZÁMÚ, „AZ ISZLÁM MISZTIKA (SZÚFIZMUS) ÉS A ZSIDÓ
MISZTIKA KÖLCSÖNHATÁSAI” CÍMŰ PÁLYÁZATRÓL

Áttekintés

A muszlim és zsidó misztikára, illetve mágiára irányuló kutatásaim eredményeképpen az elmúlt négy évben összesen tíz publikáció született, melyekből hét már megjelent, három még megjelenés alatt áll. A tíz publikációból kettő könyv; egy magyar, egy angol nyelvű. A nyolc cikkből öt angol nyelvű. A publikációk túlnyomó többsége (7 db.) korábban kiadatlan arab, héber és judeo-arab kéziratok részleges vagy teljes szövegkiadását, fordítását és értelmezését tartalmazza, amit a kutatómunkám legfontosabb eredményének tekintek.

Kutatási eredményeimről hét alkalommal számoltam be hazai és nemzetközi konferenciákon (Leedsben, több alkalommal Granadában és Budapesten),¹ illetve – egy kollégámmal együttműködve – 2017-ben konferenciát is szerveztem az ELTE-n.² Emellett a kutatómunkám során szerzett tudásomat és tapasztalataimat az egyetemi oktatásban is hasznosítottam, mind az ELTE-n, mind külföldön. Az ELTE-n rendszeresen, minden félévben tartok az arab népi vallásossággal, mágiával és misztikával, illetve muszlim-zsidó együttéléssel, kulturális kölcsönhatásokkal foglalkozó kurzusokat MA szinten; 2019 őszi félévében pedig az olomouci (Csehország) Palacky University-n tartottam közös szemesztert csehországi kollégámmal „Jewish and Muslim mysticism and magic” címmel.

Szakmai továbbképzésem szempontjából fontosnak látom megjegyezni, hogy a kutatási támogatás lehetőséget adott nekem arra, hogy 2016-ban Oxfordban, a Bodleian Library és az Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies közös szervezésében megrendezett két hetes

¹ **2019 Budapest:** ELTE: Konferencia a Hebraszittikai tanszék fennállásának harmincadik évfordulója alkalmából (előadás címe: Zsidó szúfik a középkorban és ma); **2018 Leeds:** University of Leeds: International Medieval Congress (előadás címe: Blurred memories. The Sufi background of a Sefardi Jewish Myth of Origin); **2018 Budapest:** ELTE: Reformationes (előadás címe: Egy elvetélt reformkísérlet: szúfi mintát követő zsidó közösségek Egyiptomban); **2017 Granada:** 2nd International Conference of the ArtMedGis Project: Dialogues in Late Medieval Mediterranean: between East and West (előadás címe: The impact of Andalusian Sufism on Jewish Mysticism and its possible influence on Kabbalah and Christian Mysticism); **2017, Granada:** The 7th International Conference of the Society for Sefardic Studies: From al-Andalus to Exile and the Sefardic Diaspora (előadás címe: Precursors or heirs? The Relation of Sephardic Authors to Sufis); Budapest, **2017: ELTE:** Az öröklét bővölete. Múmiák különböző kultúrákban (előadás címe: Szabad-e embert enni? Az egyiptomi múmiák gyógyászati célú fogyasztása muszlim és zsidó forrásokban); **2016: Budapest, ELTE:** Purum et immundum (előadás címe: Tisztátalanná váló szent szövegek; tisztátalanná tevő szent szövegek a zsidó és a muszlim hagyományban).

² Az öröklét bővölete. Múmiák különböző kultúrákban", ELTE, 2017, december 7.

intenzív kodikológiai és paleográfiai kurzust elvégeztem. A kurzus oktatói a téma legismertebb kutatói közül kerültek ki (Malachi Beit-Arié, Judit Schlanger, és mások), és véleményem szerint részvételem mind a szakmai tudás megszerzése, mind a szakmai kapcsolatok kiépítése szempontjából igen eredményes volt.

Részletes ismertetés

Kutatásom a zsidó és a muszlim misztika és mágia kölcsönhatásaira, átvételeire és párhuzamaira koncentrált. A misztika területén ez a hatás a középkori egyiptomi ún. „zsidó-szúfi”³ irányzat esetében a legismertebb. A tizenharmadik század elejétől a tizenötödik századik létezett egy olyan zsidó vallási irányzat Egyiptomban (és kisebb mértékben más muszlim területeken is), mely a zsidó vallás megújítását célozta szúfi tanokat követve. A reformkezdeményezés élén Mózes Maimonides fia, az egyiptomi zsidóság vezetője, Avraham Maimonides (1186-1237) állt. Abban az időben, amikor átvette apjától az egyiptomi közösség vezetőjének szerepét (1204), már több misztikus közösség működött Fustatban és Alexandriában, de ezekről a közösségekről nagyon kevés adat maradt fenn. Avraham Maimonides ezen közösségek szellemi irányzatának és vallásgyakorlatának egyes elemeit igyekezett átültetni az egyiptomi zsidóság egészébe. A legfőbb hivatalos egyiptomi vallási autoritásként ez a próbálkozása sokkal nagyobb befolyással bírt, mint egy adott vallási közösség fejének pusztán a saját közösségére kiterjedő vallásmegújító tevékenysége. Ezenfelül egy monumentális vallásjogi munkát is írt, melynek az utolsó, önmagában is igen terjedelmes része teljesen nyilvánvalóan szúfi kézikönyveken alapul. Ez a munka, a *Kifāyat al-‘ābidīn* töredékesen maradt fenn, teljes és egységes szövegkiadása a mai napig nem létezik. Avraham Maimonides nem tagadta a szúfizmus iránti vonzalmát, vallásjogi munkájában kifejezetten meg is jelölte a szúfikat, mint vallási elgondolásainak forrásait. Ugyanakkor úgy tartotta, hogy a szúfizmus valódi eredete nem az iszlámban, hanem a zsidóságban keresendő.

Az egyiptomi misztikus irányzat kialakulásáról és történetéről a Kairói Genizának köszönhetően viszonylag sok forrás áll rendelkezésre. (A Kairói Genizában egy iratlerakat, ami a fustati Ibn Ezra zsinagóga padlásán maradt fenn, itt gyűjtötték a fustati zsidó közösség mindenféle elhasznált iratait a 9. századtól egészen a 19. századig.) Az egyiptomi zsidó-szúfi közösséggel kapcsolatba hozható első források a 13. század elejéről származnak, és már egy kifejlett irányzat képét mutatják. A Geniza szúfi jellegű anyaga azonban nagyrészt töredékes,

³ Ez az elnevezés ugyan problematikus (az érintettek például sose alkalmazták magukra), az egyszerűség kedvéért mégis ezt használom, tekintettel arra, hogy a nyugati szakirodalomban általánosan elterjedt terminus.

kronológiája sem világos. Jelentős részük judeo-arab nyelven, héber betűkkel íródott, más részük viszont arabul, arab írással.

Munkatervemnek megfelelően a kutatás első éveiben a Kairói Genizából származó olyan misztikus iratok összegyűjtésével és feldolgozásával foglalkoztam, melyek relevánsak a középkori egyiptomi „zsidó-szúfi” irányzat szempontjából. Mivel a Geniza egyáltalán nem csak a kutatás szempontjából releváns szövegeket tartalmaz, a zsidó-szúfi irányzat szempontjából fontos szövegek összegyűjtése igen hosszadalmas munka volt, és természetesen nem is értem a végére (a Geniza nagyságrendileg 300.000 kézirat töredéket tartalmaz). Ezt a munkát a részben a szakirodalom segítségével végeztem, részben az online elérhető, a kéziratokról készült digitalizált felvételek szisztematikus átnézésével, melynek az volt a célja, hogy korábban azonosítatlan töredékeket találjak. Ez utóbbi tevékenységem során a Cambridge University Library gyűjteményére koncentráltam, és a CUL Taylor-Schechter Arabic dobozok tartalmát teljes egészében átnéztem (T-S Ar. 1-54 dobozok), abban a reményben, hogy egy általam már korábban azonosított szúfi antológia további töredékeit esetleg megtalálom az átvizsgálandó anyagban. A munka eredményeképpen a következő kézirat töredékeket gyűjtöttem össze, dolgoztam fel és indexáltam: T-S Arabic 1b.27; T-S Arabic 16.60; T-S Arabic 18(1).179; T-S 20.44; T-S Arabic 22.12; T-S Arabic 37.78; T-S Arabic 41.1; T-S Arabic 43.78; T-S Arabic 43.190; T-S Arabic 43.247; T-S Arabic 43.309; T-S Arabic 43.372; T-S Arabic 43.327; T-S Arabic 44.3; T-S Arabic 44.201; T-S Arabic 47.58; T-S Arabic 51.52; T-S Arabic 51.111; T-S AS 161.34; T-S AS 163.23-26; T-S AS 164.88; T-S NS 186.46; T-S NS 189.9v; T-S NS 223.9; T-S NS 229.43; T-S NS 285.10; T-S Glass 20.44; T-S 8 J 26.19; T-S 10 J 13.8; T-S 10 J 13.14; T-S 12.289; T-S 13 J 9.12; T-S 8 Ka 3; T-S 8 Ka 6.4; T-S 10 Ka.1.1; T-S Ka 3; T-S 16.187; T-S 20.148; T-S Misc. 24.152 fols. 1a-2b; T-S Misc. 29.29; T-S AS 165.135; CUL Or.1080 J 281r; ENA 2462 fol. 55; ENA 2859.31; ENA 2943.36; ENA 2976.13; ENA 3523 fol. 1; ENA NSI 10 (Laminated 46) 1b; BM Or.5542.13; BM Or. 5554 B fol. 11; BNU MS. Heb. 4110, fol. 61; BNU MS. Heb. 4110, fol. 69; Bodl. Heb. c. 28, fols. 45-6; Bodl. MS Heb. d. 23, 9v; Bodl. Heb. d 58, fols.62-72; Bodl. Heb. e. 98 fol. 105; Bodl. Heb. f. 106, fols. 755-7; MS. Bodl. Hunt. 382; Bodl. MS Or. 661.22; Bodl. Heb. f. 106, fols. 755-7; Kauf. 205b; Kauf. 205e; MS Oxford Heb. d. 23, fol. 11; II Firkovich Jud-Ar. I.2924; II Firkovich Jud-Ar. I.2925; II Firkovich Jud-Ar. I.2926; II Firkovich, Jud.-Ar. I 3132, 1v.

A töredékek túlnyomó többsége a 13. századból való, témáik (a teljesség igénye nélkül): ḏikr szövegek; a ḏikr során végzett mozdulatok zsidó kontextusban; polémia a zsidó-szúfi irányzat mellett és ellen; arab misztikus művek arabul, judeo-arabul vagy héber fordításban

(Ġazāli, Munqid min aḍ-ḍalāl, Ġazāli misztikus versei, Ḥallāġ versei, Suhrawardī írásai, Avicenna Iṣārāt részletei, al-Kalima l-ilāhiyya misztikus traktátus eleje, Abū Yazīd al-Bistāmi eksztatikus mondásai, Ġunayd és Nūrī levelezése); szúfi út állomásai, szúfi misztikus állapotok, szúfi történetek; részletek Avraham Maimonides Kifāyat al-‘ābidīn c. művéből; Avraham he-Ḥasidnak tulajdonított töredékek; jelentősebb számú magán és hivatalos levél a zsidó-szúfi körből.

A Genizából származó anyagot két cikkben és egy könyvben dolgoztam fel. 1) A „*Sobriety and Intoxication in Mystical Sayings from the Cairo Genizah*” (in: Hameen-Anttila J; Koskikallio P; Lidstedt I (szerk.) *Contacts and Interaction*. Leuven: Peeters Publishers, 2017, pp. 493-504) című cikkemben a szúfizmus két irányzatának, a „józan”, ill. „mámoros” szúfizmusnak a zsidóságra gyakorolt hatását tárgyaltam a Genizában fennmaradt töredékek fényében. A cikkben részletesen bemutattam egy korábban publikálatlan szúfi antológiát, mely a „mámoros” szúfizmus nagy alakjainak (Abū Yazīd al-Bistāmī, Nūrī) olyan mondásait, írásait is tartalmazza, melyek muszlim forrásokban nem maradtak fenn. 2) Az „*Egy elvetélt reformkísérlet: szúfi mintát követő zsidó közösségek Egyiptomban.*” (in: Kósa Gábor – Vér Ádám (szerk.) *Reformationes – Reformtörekvések a vallástörténetben: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2018. május 22-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 2020 – megjelenés alatt) című cikkemben Avraham Maimonidész szúfi mintájú vallásreformját tárgyaltam, részben a Kairói Genizában fennmaradt források (elsősorban levelezés), részben a már említett Kifāyat al-‘ābidīn c. mű alapján. 3) Kutatási tervem szerint az előbb említett, a Kairói Genizában fennmaradt 13. századi szúfi antológia kéziratát annak feltételezhető további részleteivel együtt publikálni szándékoztam egy olyan monográfia keretein belül, mely átfogóan tárgyalja a zsidó-szúfi irányzatot. Mivel sajnos az antológia további töredékei a projekt során nem kerültek elő, logikusabb választásnak tűnt az antológia legértékesebb részét publikálni megfelelő kontextusba helyezve. Ez a rész a 9. századi bagdadi misztikusok, Nūrī és Ġunayd korábban elveszettnek hitt levelezését tartalmazza. A levelezést említi Sarrāġ (megh. 988) a *Kitāb al-luma‘ fī t-taṣawwuf* című művében⁴, azonban a szövege nem található meg sem a Nūrīnak tulajdonított különféle művekben szétszórtan

⁴ Abū Naṣr as-Sarrāġ: *Kitāb al-luma‘ fī t-taṣawwuf*. Edited by Reynold Alleyne Nicholson. Leiden and London: Brill and Luzac, 1914, p. 239.

található hagyományok, se Ğunayd leveleinek gyűjteményeiben.⁵ A Genizában fennmaradt, általam azonosított levelezés egyben a Nūrīnak tulajdonított leghosszabb szöveg, mely korai kéziratban fennmaradt.⁶ Mivel pedig Nūrīról eddig semmilyen nyelven nem született monográfia, úgy döntöttem, a levelezés mellé összegyűjtöm a Nūrīnak tulajdonított összes szöveget, és ezeket egyben publikálom. A monográfiát angol nyelven írtam, címe: „A lover of God: The ecstatic Sufi Nūrī”. Az említett genizafragmentum szövegkiadásán kívül tartalmazza a Nūrīnak tulajdonított rövid mondásokat (hét, 10-11 századi munkából összegyűjtve), és egy késői kéziratokban fennmaradt, Nūrīnak tulajdonított traktátust. A szövegeket angolra fordítottam, és szúfi kézikönyvek, kommentárok alapján értelmeztem. A szövegek interpretációjához felhasználtam egy kéziratban lévő, kiadatlan szúfi kommentárt is (‘Alā ad-Dīn al-Qūnawī: Ḥusn at-taṣarruf fī šarḥ kitāb at-ta‘arruf li-maḍhab ahl at-taṣawwuf. Österreichische Nationalbibliothek, MS Cod.N.F.289), melyből a monográfiában hosszú részeket közlök angol fordításban. Az elkészült monográfiát habilitációs dolgozatnak nyújtottam be az ELTE-n 2019 októberében. Ami a monográfia kiadását illeti, a kézirat jelenleg a Brill-nél áll elbírálás alatt.

Kutatási tervemnek megfelelően az egyiptomi zsidó-szúfizmus előzményeinek vizsgálatára is nagy figyelmet fordítottam, illetve azon zsidó szerzők életművével is behatóan foglalkoztam, akikre vélhetően a szúfizmus kisebb-nagyobb hatást gyakorolt. Kutatásaim elsősorban Bahya ibn Paquda, Shlomo ibn Gabirol, Yosef ibn Aqnin, Yehuda ha-Levi, Moses Maimonidesz, Avraham Abulafia, Yitshaq me-Akko írásaira koncentráltak. Kutatásaim eredményeit Spanyolországban (Granadában) két nemzetközi konferencián ismertettem, a helyszín miatt az andalúz szerzőket előtérbe helyezve. Előadásaimban bemutattam Bahya ibn Paquda *Hidāya ilā farā’id al-qulūb* című művének muszlim forrásait és elemeztem a szerző viszonyulását a muszlim, és különösképpen a szúfi tanokhoz. Bemutattam továbbá Shlomo ibn Gabirol és Yehuda ha-Levi zsinagógai költészetének arab párhuzamait és hátterét, különös tekintettel a szekuláris szerelmi költészet beemelésére a rituális, kultikus életbe, mely nagy valószínűséggel szúfi mintát követ (ennek ékes bizonyítéka Yehuda ha-Levi egyik héber nyelvű költeménye, mely – az utolsó sor kivételével – valójában egy Abū Nūwās köréből származó szerelmesvers szó szerinti fordítása, melyet egyértelműen bizonyíthatóan Yehuda ha-Levi

⁵ Cf. Abdel-Kader, *The Life, Personality and Writings of al-Junayd* (London: Luzac, 1976); Ğunayd, *Rasā’il*. Edited by Ğamāl Raġab Saydabī (Damascus, Beirut: Dār Iqra’, 2005); Ğunayd, *Tāġ al-‘arifīn*. Edited by Su‘ād al-Ḥakīm (Cairo: Dār aš-Šurūq, 2007).

⁶ A levelezésnél csak a Nūrīnak tulajdonított *Maqāmāt al-qulūb* c. traktátus hosszabb, de annak kéziratai későiek, a 19. századból származnak.

korában az andalúziai szúfik a misztikus szerelem leírására használtak. Kitértem továbbá a Moses Maimonidész írásaiban felfedezhető szúfi háttérű gondolatokra is.

Kutatási tervemnek megfelelően kezdtem Avraham Abulafia és Yitshaq me-Akko kabbalista szerzők műveivel foglalkozni, és igazoltam találtam azt az előfeltevésemet, miszerint munkáik szúfi befolyást mutatnak. Avraham Abulafia misztikus gyakorlatai a szúfi *dikr*hez hasonló légzéstechnikát alkalmaznak, a misztikus ekstázis elérésére nevek ismételtetésével, recitálásával, betűk és betűkombinációk vizionálásával és más olyan gyakorlatokkal törekednek, melyeknek nyilvánvaló szúfi párhuzamai vannak. Ebben a témában kutatásaimnak még kezdeti fázisában vagyok, ezért erről tudományos előadást nem tartottam, de vendégoktatóként az Olomouci egyetemen négy egyetemi előadást igen. A kabbalára irányuló kutatás egy mellékszálaként alkalmam nyílt kiadni egy, a Magyar Tudományos Akadémia Keleti gyűjteményében őrzött kabbalista kéziratot is (Nahmanidész: A szexualitás misztikája. A Szentség levele. (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018) A könyv tartalmazza a Kaufmann A 177 és 178 számú (korábban kiadatlan) kéziratok megfelelő részeinek átírását, fordítását és a szöveghez fűzött jegyzeteket és bevezető tanulmányt.

Kutatási tervem fontos része volt az erőteljesebben mágikus jellegű misztikus iratok, a betűmisztika, valamint és a népi vallásosság, mágikus gyakorlatok vizsgálata is. Mágikus jellegű kéziratokat elsősorban a Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial gyűjteményében, valamint az MTA Keleti gyűjteményében tanulmányoztam. Ennek során került elém az Escorial gyűjteményében a G-I-13 (11) számú (korábban kiadatlan) 16. századi judeo-arab kézirat, melyet egy arab mágikus kézikönyv, a *Kitāb dā'irat al-aḥruf al-abġadiyya* judeo-arab verziójaként azonosítottam. Az irat a betűmisztika tárgykörébe tartozik, de igen sok mágikus jellegzetességet is mutat. Ez utóbbiak egyik érdekessége, hogy tartalmaz egy olyan mágikus kvadrátot, melynek párhuzamát az MTA Keleti gyűjteményében őrzött Kaufmann A240 számú kéziratában találtam meg, erősen „judaizálva” (a judeo-arab szövegben még meglévő Korán idézetek és az arab démonnevek elhagyásával, ill. az egyik démonnév átalakításával egy zsidó rabbivá, stb.). Az Escorial judeo-arab kéziratáról és Kaufmann gyűjteményben talált párhuzamáról az „A Judeo-Arab Fragment of the Magical Treatise *Kitāb Dā'irat al-Aḥruf al-Abġadiyya*” c. cikkemben számoltam be (Arabist, vol. 38, 2017). A zsidó és az arab misztika és mágia párhuzamait tárgyaltam továbbá az „*Another Arabic version of Sefer ha-Razim and Harba de-Moshe: A new Sifr Adam manuscript*” című cikkemben is (Arabist, vol. 37, 2016), mely részleteket tartalmaz egy korábban szintén kiadatlan arab kéziratból (átírás, fordítás, értelmezés).

Mivel a kutatás egyik célja a népi vallásosságban keveredő szúfi és mágikus elemek bemutatása, a népi vallásosságot nem csak középkori kéziratokban, hanem a mai valós gyakorlatban is tanulmányozni igyekeztem. A mai népi vallási szokások jó részének eredete a középkorra nyúlik vissza, így ezen szokások megismerése a középkori anyag értelmezésében is segít. A népi vallásosság szúfi és mágikus elemeinek tanulmányozására Egyiptomban volt lehetőségem, a luxori magyar ásatáson dolgozó egyiptomi munkások körében. Tekintettel arra, hogy az ásatási munkások egy része több évtizede kapcsolatban áll a magyar szakemberekkel, könnyebben lehet velük kapcsolatot teremteni, és olyan bizalmi viszonyt kialakítani, melyben hajlandók mágikus hiedelmeikről beszélni. Ez egyáltalán nem magától értetődő, hiszen az ortodox muszlim vallástudósok elítélik a népi vallásosság megnyilvánulásait, ezért ezeket az érintettek gyakran titkolni igyekeznek. Egyiptomi tanulmányútjaim során rendszeresen különböző szúfi irányzatok *ḍikr-jein* vettem részt, látogatást tettem falusi gyógyító mágusnál, amuletteket gyűjtöttem, és az ásatáson előkerült modern mágikus anyagot is megvizsgáltam. A terepen gyűjtött anyagot két cikkben publikáltam ("Tedd szerelmét szívébe, hogy ne tudjon aludni, de tudjon enni, ne tudjon inni!" Egy arab szerelmi amulett a thébai nekropoliszból, *Orpheus noster* 9: (2), 2017, pp. 78-100), ill. angolul: An Arabic love charm found at the excavations in the area of Theban Tomb 184, In: Budapest: L'Harmattan, 2017, pp. 222-244, 2017). A thébai nekropolisz modern vonatkozásaira irányuló kutatásomat 2020-ban fogom előadni a Prágában megrendezendő World Archaeological Congress-en (az előadás absztraktját már elfogadták). A múmiákkal kapcsolatos muszlim és zsidó mágikus gyakorlatokat, ez ezzel kapcsolatos arab és héber forrásokat pedig a „Szabad-e embert enni? A "múmia" gyógyászati célú fogyasztása muszlim és zsidó forrásokban” (Keletkutatás, 2018, pp. 35-53) című cikkemben dolgoztam fel, és konferencián is előadtam.